

HAUKUR ÞORGEIRSSON

HÁA-ÞÓRA OG ÞORGERÐUR HÖLGABRÚÐUR

Inngangur

Í *Griplu* 22 (2011) gaf ég út Þóru-ljóð, kvæði undir fornyrðislagi sem skrifað var upp eftir munnlegri geymd á 17. öld. Ég benti þar á ýmis fornleg ein-kenni í kvæðinu og rökstuddi að það væri ort á miðöldum. Enn fremur tók ég upp tilgátu frá Sigurði Guðmundssyni málara um að tengsl séu milli Þóru-ljóða og hins ærslafulla Háu-Þóruleiks sem heimildir eru um frá 17. öld og síðar. Sitthvað reynist sameiginlegt með Háu-Þóru í leiknum og Þóru í Þóru-ljóðum og meðal annars að báðar Þórunar eru einhvers konar tröll sem skjóta fólki skelk í bringu.

Í þessu framlagi er gerð frekari tilraun til að tengja Háu-Þóru og Þóru-ljóð við norrænar miðaldabókmenntir með því að bæta við samanburði við Þorgerði Hölgabrúði sem getið er um í ýmsum fornum heimildum og er ýmist goð eða tröll. Fyrst reifa ég þær heimildir sem til eru um Háu-Þóru og fer síðan nokkrum orðum um Þóru-ljóð. Þar næst er rakið það sem segir í miðaldaheimildum um Þorgerði Hölgabrúði og jafnóðum bent á það sem hún á sameiginlegt með Þórunum tveim. Þar reynist svo margt líkt að vart getur verið um tilviljun að ræða heldur fremur sameiginlegan uppruna.

Háa-Þóra og Háu-Þóruleikur

Elsta heimild um Háu-Þóruleik er í íslenskri þýðingu á Crymogæu Arngríms lærða. Bók Arngríms var prentuð 1609 en þýðingin er varðveitt í NKS 1281 fol. og þar rituð af Jóni Erlendssyni (d. 1672). Ekki er kunnugt um höfund þessa texta en þótt hann sé að stofni til þýðing inniheldur hann einnig nokkrar sjálfstæðar viðbætur og þar á meðal upptalningu á íslenskum leikjum. Háu-Þóruleikur er hér talinn til dansleika sem kveðskapur er hafður við. Taldir eru upp átta slíkir leikir og eru þeir allir kunnir úr yngri heimildum nema frantzensleikur.

Og ef so er, að nokkur vill fleiri dansleika upptelja, so sem að er hringbrot, frantzensleikur, Þóráðarleikur, hindarleikur, Háu-Þóru leikur, hestreiðarleikur, hjartarleikur, fingálsleikur og aðrir þess háttar sem kveðindisskapur til brúkaðist, þá mega þeir þó víst heimfærast og reiknast annað hvort með dansi eður vikivaka. En eg tala alleinasta um þá leiki sem duglegir menn hafa haft skemmtun af að iðka.¹

Næsta heimild sem getur um Háu-Þóru er vísa í Skautaljóðum eftir Guðmund Bergþórsson (1657–1705). Guðmundur orti í gamansömum stíl um nýja tísku í höfuðbúnaði kvenna sem hann líkir meðal annars við horn á einhrynningi og rófu á ketti. Nálægt lokum kvæðisins eru þessar þrjár vísur, hér teknar eftir Thott 489 8vo IV, handriti frá 18. öld:

Í Fróðárundrum finna má
fyrirmyndan hér upp á
þegar sig rétti rófan grá
rastarbúa hlaðanum frá.

Oft hef eg séð hann Ása-Þór
uppmálaðan þá tuskast fór
og hefur hans úr heila kór
hreykt sér strýtan mjó og stór.²

Af Háu-Þóru hygg eg víst
hafa þær lært þó eigi síst,
oft er það þá um hún býst
áfram slútir skautið þrýst.³

- 1 Jón Samsonarson (1964, bls. xxxi).
- 2 Ekki er mér fyllilega ljóst hvað Guðmundur á við með þessari vísu. Í andsvari sínu við Skautaljóðum bregst Jón Grímsson á Hjaltabakka við vísunni og talar þar um „málverk“ en dregur jafnframt í efa að Guðmundur hafi nokkurn tíma séð Ása-Þór. Guðmundur svaraði Jóni með þessari vísu: „Að höfuðbúning á hausi Þórs / heilt vil eg þér leggja / með spottglósunum spélur Þórs / spyr þú hann Yrjar-Skeggja.“ Skeggi af Yrjum var blótmaður sem getið er um í *Ólafs sögu Tryggvasonar*. Enn segir Guðmundur: „Viltu skoða vöxtinn hans / og vipurs húfu ljóta / í Valhallar kanntu krans / kosta þeirra að njóta.“ (Thott 489 8vo IV, 35v). Ég þekki aðeins eina teikningu af Þór frá 17. öld (AM 738 4to, 35r) en þar hefur hann engan höfuðbúnað. Á þessum tíma virðist hafa verið nokkur áhugi á goðafræðilegu myndefni. Hjalti í Vatnsfirði gaf Jóni biskupi Vídalín málverk af Valhöll og ásum árið 1714 en ekki er það varðveitt (Jón Helgason 1926, bls. 157).
- 3 Thott 489 8vo IV, 26r. Ég hef samræmt stafsetningu. Skautaljóð eru ekki til í vísindalegri útgáfu en þau eru prentuð í *Fróðlegu ljóðasafni* 1856. Þar vantar vísuna um Háu-Þóru og

Hér kemur fram eitt einkenni Háu-Þóru – hún hefur áberandi höfuðbúnað. Einnig er athyglisvert að sjá að Háa-Þóra sé hér nefnd beint á eftir Ása-Þór og gæti það bent til að fyrir skáldinu hafi hún átt eitthvað skylt við heiðin goð.

Greinarbesta heimildin um Háu-Þóruleik er ritgerðin „Niðurraðan og undirvísan hvurninn gleði og dansleikir voru tíðkaðir og um hönd hafðir í fyrri tíð“. Ekki er kunnugt um höfund þessarar ritgerðar eða aldur hennar en Jón Samsonarson getur þess til að hún sé frá síðari hluta 18. aldar.⁴ Víst er að hér er fjallað um vikivakaleiki af mikilli þekkingu og hefur öll frá-sögnin á sér það yfirbragð að höfundur hafi sjálfur tekið þátt í þeim. Um Háu-Þóruleik segir þetta í Niðurraðan:

Einn gleðileik hef eg eftirskilið sem ekki er samkynja við hina leikina. Hann er brúkaður í staðinn þingáls, þá það er ei fyrir hendi, og heitir Háa-Þóra. Hann er með soddan móti tilbúinn, að það er tekinn staur tveggja álna langur, so sem rekutindur að gildleika. Hönum er skautað, og yfir um hann er vafið með trafi, og lafir langt skott niður, því staur er látinn yfir hinn staurinn og bundinn fast við. Þar er og hengt á stórt lyklakerfi. Síðan er bundið um kragann á kvenhempu, og fer þar maður undir. Svunta er höfð að framan og málindakoffur yfirdregið, og þegar goðið er so tilfansað, fer maður undir hempuna, heldur um staurinn og pikkar í hallinn eða gólfið. Þá hann kemur í dyrnar, leggur hann staurinn hæversklega flatan og lædist milli fóta flestra þeirra er kring standa svo hægt sem hann getur, en úr þessu raknar hann við og springur um allt húsið svo langt sem staurinn nær upp í rafta, hristir og hringlar, so bæði brjálást og brotnar lyklar og listar. Skjaldmeyjar leika henni til beggja hliða. Þær láta öllum látum illum. Háa-Þóra þeytir sér upp á palla, gjörir þar óskunda so liggur við meiðsli. Ekki gefur hún heldur frían dansmanninn. Hann hefur nóg að verja andlitið fyrir hennar drætti og slætti, en þegar hún sefast, snáfar hún út og stingur öllum reiðanum aftur á milli fóta sér umsnúnum og sundurflakandi.

fleiri vísur en ekki kemur fram hvaða heimildum útgefandinn fór eftir. Vísan er greinilega upphafleg í kvæðinu frekar en síðari viðbót enda er hún í öllum handritum sem ég hef kannað. Auk Thott 489 8vo IV eru þau JS 42 4to (bl. 130r), JS 582 4to (bl. 79v), JS 209 8vo (bl. 2r), Lbs 1070 8vo (bls. 173) og Rask 39 (bls. 68), öll frá 18. öld.

4 Jón Samsonarson 1964, bls. lii.

Hafa þá brotnað pör og lykjar úr lagi gengið. Þetta goð er sjaldan brúkað í gleði. Flestir kveða níð og narrarí við dansinn, so sem:

Eg sá eina falda fokku,
so fallega hún spann.
Óþokkinn lyfti sér upp aftan.

Og soddan fleira.⁵

Mjög mikilsvert er að hér er tvisvar notað orðið *goð* um Háu-Þóru. Þetta hefur verið skilið þannig að orðið geti merkt „brúða“ en mér eru ekki kunnug nein dæmi um slíka orðnotkun.⁶ Ég þekki engin dæmi frá fyrri öldum um að orðið *goð* merki nokkuð annað en heiðið goðmagn eða líkneski sem gert er af slíku goðmagni. Í Niðurraðan er þetta orð hvergi notað annars staðar en um Háu-Þóru þótt þar sé lýst fleiri leikmunum og kynjapersónum, til dæmis er orðið ekki notað um þingálpið eða hestinn eða kerlinguna og dóttur hennar. Hér er því eðlilegt að taka heimildina alvarlega og gera ráð fyrir að fyrir þeim sem samdi Niðurraðan á 18. öld hafi Háa-Þóra verið heiðið goð.⁷ Það kemur líka vel heim við Skautaljóð þar sem Háa-Þóra er nefnd í sömu andrá og Þór.

Önnur heimild frá 18. öld er leikjaritgerð Jóns frá Grunnavík en hann virðist heldur ófróður um Háu-Þóruleik og er óviss hvort það sé sami leikur og kerlingarleikur. Hann nefnir þó að „skrípildi“ komi við sögu.⁸

- 5 Jón Samsonarson 1964, bls. lxiii–lxiv. Gunnell (2007, bls. 289) ber þessa lýsingu saman við leiki í öðrum löndum og nefnir meðal annars að algengt sé að karlmenn leiki kvenhlutverk.
- 6 Gunnell (1995, bls. 151) þýðir orðið með „idol / doll“ og hér hygg ég að fyrri kosturinn sé betri. Sveinn Einarsson (1991, bls. 104) vekur réttilega athygli á orðinu „goð“. Hann er einnig fyrri til en ég að hafa Þorgerði Hólgafrúði til samanburðar þegar hann fjallar um fald Þóru (1991, bls. 106).
- 7 Annað dæmi um að heiðin goð komi við sögu í skemmtunum eru vítavísurnar sem hafðar voru í brúðkaupsveislum á 17. og 18. öld. Þar er látið svo heita að sendiboði Óðins komi í veisluna til að flytja gestum ávitur í bundnu máli (Ólafur Davíðsson 1894, bls. 51–75).
- 8 Jón Ólafsson ritar: „19. Hávu Þóru leikur. Ludus proceræ illius Thoræ. Huic addita sunt *skrípildi* (monstra) ut in kerlingarleik, qvi fortè idem est ludus. [Háu-Þóru leikur. Í honum er bætt við skripildum (skrímslum) eins og í kerlingarleik, sem er líklega sami leikur]. ... 36. Kerlingarleikur, (Ludus vetulæ, potius qvàm anilis) cui addita est monstrosa persona (*skrímsli*, vel *skrípildi*) idem esse videtur ac *Hávu Þóru leikur*, qvæ proceræ Thora admodum est grandiloqva, statura proceræ etc. <Í þeim leik> er einhverjum gert að <leika> ófreskju (*skrímsli* eða *skrípildi*). Þetta virðist vera sami leikur og Háu-Þóru leikur, en í honum er Háa-Þóra hávaxin og háreist o.s.frv.]“ Sólveig Hrönn Hilmarsdóttir þýddi latínutexta, sjá Jón Ólafsson úr Grunnavík 2023, bls. 8 og 14. Sjá einnig Jón Samsonarson 1964, bls. clxxxvi.

Einnig er leiksins getið í orðasafni frá 18. öld: „Larva persona. Torkenning, með grímu og annarlegum búnaði; so sem Háa-Þóra, kerlingarleikur“.⁹ Eftir því sem ég kemst næst er þetta eina heimildin sem bendlar grímur við leikinn. Raunar er þó varðveitt íslensk gríma frá 17. eða 18. öld eða enn eldri og eru í henni naglar sem vel mætti hugsa sér að nota „til að festa við hana eitthvað annað, svo sem húfu eða sjal“.¹⁰ Sveinn Einarsson taldi mestar líkur til að gríman hafi verið notuð í Háu-Þóruleik því að hún er óhentug til að hafa framan í sér en mundi henta betur til að festa á skaft.¹¹

Heimildir sem ritaðar eru um miðja 19. öld eru ekki eins greinargóðar enda er þá langt um liðið síðan vikivakaleikir lögðust af. Eigi að síður er rétt að tjalda því sem til er og byggt var á heimildarmönnum sem fæddust á 18. öld. Ein slík heimild er ritgerð eftir Magnús Andrésón í Langholti, rituð 1864, og segist hann byggja á því „sem eg í ungdæmi mínu heyrði ömmu mína Marínu Guðmundsdóttur segja frá. Hún var fædd 1720.“¹² Magnús segir:

Háva-Þóra var faðms langt vefskaft. Upp á það var settur stór og mikill faldur sem slútti fram, eins og bent er til í Skautaljóðum. Þessu var verið að veifa upp um rjáfur baðstofunnar áhorfendum til augnagmans.¹³

Til er ritgerð af svipuðu tagi eftir Brynjólf frá Minna-Núpi, að stofni til frá 1862, en heimildarmaður hans var Gunnhildur Jónsdóttir, fædd 1787. Brynjólfur segir:

Af þeim fáu munnmælum sem til eru um jólagleðir er það að ráða, að þær hafi verið haldnar á jólanóttina og í kirkju (með prestsleyfi væntanlega). Safnaðist þar saman fjöldi fólks og lék þar með ýmsu móti mestan hlut nætur eða hana alla. Ætlandi er, að stundum hafi allt farið þar siðsamlega fram, en þó mun hitt oftast hafa verið tilfellið, að menn hafa brúkað alls konar ólæti og gárungaskap eftir því sem þá datt hverjum í hug, og er sú sögn til merkis um það, að í

9 Jón Samsonarson 1964, bls. clxxxvi.

10 Mjöll Snæsdóttir 1990, bls. 169.

11 Sveinn Einarsson 1991, bls. 106. Sjá einnig Gunnell 1995, bls. 147.

12 Jón Samsonarson 1964, bls. lxxii.

13 Jón Samsonarson 1964, bls. lxxiii.

jólagleði hafi menn jafnan fært hempu upp á staf eða staur og settu skaut þar upp á. Þetta kölluðu þeir Hávu-Þóru, en ekki er getið, hvað þeir gjörðu við hana.¹⁴

Í viðauka við ritgerð Brynjólfs segir enn fremur:

Um vikivaka segja aðrir, að Háva-Þóra hafi verið stærsti karlmaðurinn færður í hempu og með hávan skautafald og lék svo fyrir hinum. Ekki þótti óskemmtilegt að vera Háva-Þóra.¹⁵

Þessar heimildir frá 19. öld eru fáskrúðugri en lýsingin í Niðurraðan en ber þó vel saman við hana svo langt sem þær ná.

Þóra í Þóruljóðum

Elsta handrit sem varðveitir Þóruljóð er kvæðabók Gissurar Sveinssonar sem rituð var 1665. Kvæðið er undir fornyrðislagi og er meðal þeirra sem kölluð hafa verið sagnakvæði og safnað var úr munnlegri geymd á 17. og 18. öld. Þessi kvæði bera mörg miðaldaeinkenni í máli, stíl og efnistöðum.¹⁶ Jón Helgason leit svo á að þau væru framhald eddukvæðahefðarinnar.¹⁷

Efni Þóruljóða er að „digur og há drós“ kemur í jólaveislu á höfðingjasetri í Danmörku og vill hitta Þorkel, sem virðist nýlega hafa tekið við af föður sínum sem húsráðandi. Fólkið telur að konan sé flagð og gýgur en Þorkell tekur henni vel. Þóra biður Þorkel að „lögleiða“ sig en það orðalag er notað í *Grágás* um að veita sekum manni eða leysingja lagaleg réttindi.¹⁸ Þorkell veitir Þóru vist til sumars, leiðir hana í öndvegi og veitir henni beina. Hann færir henni handlaug, höfuðbúnað og skikkju sína. Þóra launar greiðann um vorið og gefur Þorkeli segl. Hún segir að Þorkel muni aldrei skorta hamingju meðan seglið endist.¹⁹

14 Jón Samsonarson 1964, bls. xciv.

15 Jón Samsonarson 1964, bls. xcvi.

16 Haukur Þorgeirsson 2010 og 2011.

17 „Eddadigtningens tradition fortsættes i senmiddelalderen ved nogle anonyme digte i fornyrðislag med tilknytning til eventyr og folkesagn. Intet af dem kendes i ældre optegnelser end fra det 17. årh., men for enkeltes vedkommende er der åbenbart gået mundtlig tradition forud; genren er uden tvivl ældre end reformationen.“ Jón Helgason 1952, bls. 167.

18 *Grágás* 1992, bls. 102, 133–134. Sbr. einnig orðalagið „leiða e-n í lög“ sem víðar kemur fyrir.

19 Haukur Þorgeirsson 2011.

Í fyrri grein minni tók ég saman líkindin milli Háu-Þóru og Þóru í Þóruþjóðum í sex atriði:

1. Konan heitir Þóra.
2. Það er einkenni konunnar að vera hávaxin.
3. Konan er einhvers konar óvættur sem skýtur fólki skelk í bringu.
4. Konan kemur í jólaveislu.
5. Fólk flýr undan konunni.
6. Konan er búin faldi.

Þetta virtist mér nægilegt til að halda því fram að Þórunnar tvær hafi sama uppruna. Sú tilgáta var reyndar fyrst sett fram 1865 í bréfi sem Sigurður málari skrifaði Jóni Sigurðssyni.²⁰

Þóruþjóð eru fremur stutt kvæði eða 26 erindi. Ólafur Davíðsson og Finnur Jónsson töldu báðir að eitthvað vantaði í það enda þótti þeim frásögnin ekki nægilega full.²¹ Mér virðist kvæðið hins vegar heillegt en vissulega má segja að það vekir spurningar sem ekki er svarað. Skýringin á því gæti verið að Þóra hafi verið vel þekkt persóna á þeim tíma sem kvæðið var samið og að áheyrendur hafi haft betri forsendur en við til að setja textann í samhengi. Á sama hátt má segja um sum eddukvæðin að þau myndu virðast heldur glöppótt ef þau væru varðveitt ein og sér en þau hafa verið skiljanleg sinni samtíð vegna þess að þau fjölluðu um þekktar persónur og sögur.

Þorgerður Hölgabráður – há, með fald og einnig kölluð Thora

Getið er um Þorgerði Hölgabráði í ýmsum fornum heimildum. Fyrri liðurinn í nafninu er ýmist Hölga- eða Hörða- eða hörga- eða hölda- en síðari liðurinn er ýmist -brúður eða -tröll. Elsta skráða heimildin mun vera setning í Fyrstu málfræðiritgerðinni:

Hó dó, þá er Hølgatrøll dó, en heyrði til høddo, þá er Þórr bar hverinn.²²

20 Matthías Þórðarson 1931, bls. 98.

21 Ólafur Davíðsson 1898–1903, bls. 94; Finnur Jónsson 1920–1924 III, bls. 132.

22 Hreinn Benediktsson 1972, bls. 244. Sjá einnig umræðu um þessa setningu hjá Males 2020, bls. 165.

Hér kemur fram sem sérstakt einkenni þessarar vættar að hún sé *há* og það á hún sameiginlegt með Háu-Þóru og Þóru í Þóruþjóðum. Einnig má sjá að hún er vera sem eðlilegt er að nefna í sömu setningu og Þór, á svipaðan hátt og að Háa-Þóra er nefnd beint á eftir Þór í Skautaljóðum.

Önnur heimild um Þorgerði er *Brennu-Njáls saga* og þar er þess einnig getið að hún sé há eða „svá mikil sem maðr roskinn“. Rétt er að taka upp alla lýsinguna:

Þá fór Hákon jarl á veizlu til Guðbrands. Um nóttina fór Víga-Hrappur til goðahúss þeira jarls ok Guðbrands ok gekk inn í húsit. Hann sá Þorgerði höldabruði sitja, ok var hon svá mikil sem maðr roskinn; hon hafði mikinn gullhring á hendi ok fald á höfði. Hann sviptir faldinum hennar, en tekr af henni gullhringinn. Þá sér hann kerru Þórs ok tekr af honum annan hring. Hann tók inn þriðja af Irpu ok dró þau öll út ok tók af þeim allan búninginn; síðan lagði hann eld í goðahúsit ok brenndi upp.²³

Hérna kemur það fram að Þorgerður hefur fald á höfði eins og Háa-Þóra og Þóra í Þóruþjóðum. Einnig segir *Njáls saga* að Þorgerður sé svipt faldi og búningi og dregin út úr hofinu. Það minnir svolítið á niðurlag Háu-Þóruleiks eins og honum er lýst í Niðurraðan en leiknum lyktar þannig að „snáfar hún út og stingur öllum reiðanum aftur á milli fóta sér umsnúnum og sundurflakandi“.

Í D-gerð *Ólafs sögu Tryggvasonar hinnu mestu* er einnig sagt frá því hvernig líkneski Þorgerðar Hölgabruðar er flett góðum klæðum og dregið út úr hofi Hákonar jarls. Ólafur Tryggvason segir þar þetta:

Vit Þorkell frændi minn höfum nú forsjá þessarar konu með því at henni hefir svá borist at at hon hefir misst bónda síns þess er henni var harðla kær. Sá hefir ok háttr á verit um hríð at höfðingjar þessa lands hverr eptir annan hafa hana helzti mjök prísat. Er nú svá komit hennar högum at hon mun hlíta verða várri forsjá.²⁴

23 *Brennu-Njáls saga* 1954, bls. 214.

24 *Ólafs saga Tryggvasonar en mesta* 2000, bindi III, bls. 12. Ég hef samræmt stafsetningu.

Sá bóndi sem Þorgerður hefur misst er greinilega Hákon jarl og er hugsunin í sögunni þá að hún hafi verið einhvers konar eiginkona Hákonar og væntanlega forfeðra hans, Háleygjajarla.²⁵ Einn hirðmanna konungs bætir þessu við:

„Hví ertu, Þorgerður, svá háðuliga hneist ok óvirðuliga af flett þínum búnaði þeim er Hákon jarl lét þig hafa þá er hann elskaði þig?“²⁶

Í Skáldskaparmálum er einnig vikið að sambandi Þorgerðar við jarðneskja höfðingja á Hálogalandi. Þar segir þetta:

Svá er sagt at konungr sá er Hølgi er kallaðr, er Hálogaland er við nefnt, var faðir Þorgerðar Hølgabrúðar.²⁷

Margir hafa talið það kynlegt að hér er Þorgerður sögð dóttir Hölga enda bendir viðurnefnið til að hún sé brúður hans eða eiginkona.²⁸ Eldri heimild er Danasaga Saxa hins málsþaka en í þriðju bók þess mikla verks kemur fyrir Helgo Halogiae sem hlýtur að vera sami maður og Hølgi af Hálogalandi. Saxi segir frá því að Helgo vilji fá fyrir eiginkonu dóttur Guso sem var konungur Finna og Bjarma. Þessi konungsdóttir heitir Thora og þau Helgo ná saman eftir að Helgo hefur leitað hjálpar hjá konungi Dana sem nefnist Høtherus og á í höggi við hálfguðinn Balderus.²⁹

Fræðimenn hafa lengi talið að Helgo og Thora í Danasögu séu sömu verurnar og Hølgi og Þorgerður Hølgabrúður í íslenskum heimildum.³⁰ Þetta er mikils um vert fyrir samanburðinn því að þar höfum við forna heimild um að Þorgerður heiti öðru nafni Þóra og kann að vera að Þóra sé upphaflega gælunafn.

25 Þórdís Edda Jóhannesdóttir (2020) hefur skrifað nánar um samband Hákonar og Þorgerðar.

26 *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta* 2000, bindi III, bls. 12. Ég hef samræmt stafsetningu.

27 *Skáldskaparmál* 1998, bls. 60.

28 Sjá t.d. Simek 1993, bls. 326–327 og Halvorsen 1976, bls. 383

29 Saxo Grammaticus 2005, bls. 194.

30 Storm 1885, bls. 127–128; Davidson 1999 II, bls. 53; Chadwick 1950, bls. 398.

Hjálpvættur í sjóorrustum

Frægasta lýsing á Þorgerði Hölgabrúði er sú sem finna má í *Jómsvíkinga sögu*. Hákon jarl á þar í höggi við Jómsvíkinga og þegar tekur að hallast á hann orrustan leitar hann til Þorgerðar sér til fulltingis:

Ok þar kemr nú bœnarorðum hans at hann skorar á fulltrúa sinn, Þorgerði Hørðatroll. En hon daufheyrðisk við bœn jarls, ok þykkisk hann þat finna at hon mun honum reið orðin, ok býðr hann henni nú at þiggja af sér ýmsa hluti í blótskap, ok vill hon ekki þiggja, ok þykkir honum allóvænt horfa málit.³¹

Hákon grípur til þess ráðs að bjóða Þorgerði mannblót og „verðr nú of síðir at Þorgerðr þiggr af honum ok kýss nú Erling, son jarls“.³² Leggur þá jarl að nýju til sjóorrustu við Jómsvíkinga og þykist nú vita að sér muni vegna betur enda er það raunin. Í einni gerð sögunnar segir svo frá framhaldinu:

Ok síðan greiða þeir atróðrinn, ok teksk þar nú af nýju inn grimmosti bardagi. Ok því næst tekr veðrit at þykkna í norðr, ok dregr yfir skjótt ... ok því næst gørir á él mikit. Þeir Jómsvíkingar áttu at vega í gegn veðrinu. Þetta él var með svá miklum býsnum at menn máttu varla standask. ... Ok þó at þeir Jómsvíkingar kastaði grjóti eða vápnum eða skyti spjótum þá bar veðrit þat aftr á þá allt ok þar með vápnangang sinna óvina.³³

Með aðstoð Þorgerðar er Hákon að lyktum sigursæll í bardaganum.

Eitthvað virðist líkt með því sambandi sem Þorgerður Hölgabrúður á við Hákon jarl og því sem Þóra í Þóruljóðum á við Þorkel. Eins og Hákon er Þorkell einhvers konar höfðingi sem ræður fyrir búi og heldur úti herskipum („herskipin hafði úti“, Þóruljóð 3). Þorkell gefur Þóru höfuðbúnað og skikkju og Hákon gefur Þorgerði sömuleiðis góð klæði. Þorgerður veitir Hákonni hjálp í sjóorrustu og hefur greinilega vald yfir vindum. Eitthvað svipað virðist liggja á bak við það að Þóra gefur Þorkeli „segl gullofið“ og

31 *Jómsvíkinga saga* 2018, bls. 120.

32 *Jómsvíkinga saga* 2018, bls. 120.

33 *Jómsvíkinga saga* 2018, bls. 188.

segir að hann muni sigla til orrustu og aldrei skorta hamingju „á meðan sú hin bjarta byrvoð þolir“ (Þóruhjóð 25–26). Ekki þyrfti að teygja sig langt til að hugsa sér að Þóra sjái Þorkeli fyrir hagstæðum vindi á meðan hann hefur seglið.

Tröllið í leiknum

Í Ketils sögu hængs er minnst stuttlega á Þorgerði hörgatröll og er vert að taka lýsinguna upp:

Þat var eina nótt, at [Ketill] vaknar við brak mikit í skóginum. Hann hljóp út ok sá tröllkonu, ok fell fax á herðar henni. Ketill mælti: „Hvert ætlar þú, fóstra?“ Hún reigðist við honum ok mælti: „Ek skal til tröllaþings. Þar kemr Skelkingr norðan ór Dumbshafi, konungr trölla, ok Ófóti ór Ófótansfirði ok Þorgerðr Hörgatröll ok aðrar stórvættir norðan ór landi. Dvel eigi mik, því at mér er ekki um þik, síðan þú kveittir hann Kaldrana.“³⁴

Hér er Þorgerður talin meðal „stórvætta“ sem vænta má að sæki tröllaþing. Þessi heimild hefur nokkurt gildi í samhengi við aðra heimild sem lýsir einmitt tröllaþingi þótt hún noti að vísu ekki það orð. Í Ólafs sögu Tryggvasonar hinni mestu er sagt frá því að eftir dauða Hákonar jarls komi tveir hirðmenn Ólafs konungs leynilega að nóttu til að helli nokkrum:

Sá þeir hvar eldr brann í helli ok skunduðu þangat til. Sá þeir hvar mörg troll sátu við eld ok töluðu sín í milli. Þeir námu staðar fyrir hellismunnanum ok sýndist þeim sem einn mundi vera höfðingi þeira allra óvina.³⁵

Tröllahöfðinginn ávarpar samkunduna og umræðuefnið er sá vandi sem tröllin eiga við að etja nú þegar Ólafur Tryggvason er orðinn konungur. Síðan taka fleiri til máls og er í handritunum ýmist talað um flögð eða tröll eða óhreina anda. Enginn mælendanna er nefndur á nafn en einn óhreini andinn segist hafa átt „vináttu við Hákon jarl“ og þegið af honum gjafir

34 *Fornaldarsögur Norðurlanda* 1943, bindi I, bls. 261.

35 *Ólafs saga Tryggvasonar en mesta*, 1961, bindi II, bls. 138.

og talar jafnframt um sig í kvenkyni. Liggur beint við að álykta að þar sé Þorgerður Hölgabrúður komin enda er ég ekki fyrstur til að draga þá ályktun.³⁶ Óhreini andinn segir frá skiptum sínum við Ólaf Tryggvason:

Þá tók til orða eitt af þeim óhreinum öndum ok sagði svá: „Byggð mín var í Gaulardal, skammt frá Hlöðum. Átta ek vináttu við Hákon jarl ok gaf hann mér góðar gjafar. En þá er hann var ómakliga ræntr ríki ok lífi kom þessi hinn grimmi maðr í hans stað. Ok einn dag er hirðmenn konungs höfðu leik svá nær minni byggð at ek þóttumst varla mega þola hark þeira ok háreysti þá réðumst ek í leikinn með þeim leyniliga ok tók ek einn þeira höndum ok lék ek svá við þann at ek braut hönd hans. En á öðrum degi braut ek fót annars ok gengu svá meiddir frá leiknum. Ok hinn þriðja dag kom konungr sjálf ok gekk í leikinn með þeim. En ek réðumst þá enn til með þeim ok ætlaða ek at gera nökkurum manni mein. Mér vóru þar flestir menn ókunnir ok kennda ek engan frá öðrum. Greip ek þó til eins heldr harðliga. En sá tók ímóti ok setti svá fast hendr at síðum mér at mér mátti eigi verra við verða þó at þær hendr hefði verit gervar ór glóanda járn. Ok svá tók hann mik at þröngva með miklu afli at við sjálft var at ek mætti eigi óæpandi þola. En þó komumst ek ór höndum honum með mikilli nauð ok mjök brunninn.³⁷ Varð ek þá at flýja þaðan byggð mína þó at nauðig ok óviljandi til þessa staðar.“³⁸

Þessi lýsing minnir ekki lítið á Háu-Þóruleik eins og honum er lýst í Niðurraðan. Tröllíð kemur „leynilega“ í leikinn og eins er sagt um

36 Chadwick 1950, bls. 399. Fyrir Chadwick er Þóra á Rimul, ástkona Hákonar jarls, einnig sama persónan. Í kenningu hennar á Guðrún Járn-Skeggjadóttir að samsvara Irpu, sem heimildir herma að sé systir Þorgerðar Hölgabrúðar. Ég tek ekki afstöðu til þessarar kenningar hér. Í Háu-Þóruleik og Þoruljóðum eru engin merki um Irpu nema ef vera skyldi að skjaldmeyjarnar sem nefndar eru í Niðurraðan séu menjar um hana.

37 Karlkynið er hér í handritinu sem útgáfa Ólafs Halldórssonar fylgir, AM 61 fol. Ólafur getur ekki um orðamun svo að væntanlega er einnig karlkynsmynd í hinum handritum. Myndin er hugsanlega komin til fyrir áhrif frá málfræðilegu karlkyni orðsins „andi“ eða einfaldlega í ógáti enda skolast *n* og *nn* oft til í handritum. Í næstu setningu er hins vegar kvenkyn í orðinu „nauðig“ í öllum handritum og er því betur að treysta.

38 *Óláfs saga Tryggvasonar en mesta*, 1961, bindi II, bls. 139. Ég hef samræmt stafsetningu og þegar öll handrit standa saman gegn A um leshátt hef ég fylgt þeim.

Háu-Þóru í Niðurraðan að hún læðist inn svo hægt sem verða má. Í leik konungsmanna er „hark og háreysti“ og kemur það einnig vel heim við Háu-Þóruleik. Lyktirnar eru svo þær að tröllið hröklast úr leiknum „með mikilli nauð“ og er það hliðstætt við það þegar Háu-Þóruleik lýkur og Háa-Þóra „snáfar ... út og stingur öllum reiðanum aftur á milli fóta sér umsnúnunum og sundurflakandi. Hafa þá brotnað þör og lykklar úr lagi gengið.“

Niðurstöður

Þegar ég var fyrst að fást við Háu-Þóru benti Helgi Skúli Kjartansson mér á að hún gæti átt eitthvað skylt við Þorgerði Hölgabruði. Rök Helga Skúla voru eftirfarandi:

[Þorgerðar] er getið í Fyrstu málfræðiritgerðinni, að visu stuttlega, en þó þannig að þrennt virðist liggja í orðunum:

- Hún er alþekkt á 12. öld, hægt að vísa til hennar án skýringa, a.m.k. í upplýstum kreðsum, líkt og til heiðinna goða.
- Hún er „tröll“ í eðli sínu.
- Og það einkenni hennar sem allir þekkja, það er að hún er „há“.

Er hún þá hugsanlega einhvers konar ættingi eða formóðir Háu-Þóru?³⁹

Þetta þótti mér skemmtileg tilgáta. Setningin í Fyrstu málfræðiritgerðinni virtist þó ekki nógu efnismikill grundvöllur til að bera hana uppi og því minntist ég ekki á þetta í fyrri grein minni. Smám saman fór ég þó að rekast á fleiri rök til að styðja hugmyndina. Fyrst það að Þorgerður Hölgabruður hafi fald í Njáls sögu. Síðan að hún sé nefnd Thora í Danasögu Saxa. Þegar ég rakst loks á flagðið sem laumast í leikinn í Ólafs sögu Tryggvasonar þótti mér svo mikið komið í sarpinn að ég gæti ekki annað en fallist á að Helgi Skúli hafi haft rétt fyrir sér og að Háa-Þóra sé ættingi Þorgerðar Hölgabruðar eða hreinlega hún sjálf.

Háu-Þóruleik mætti skilja sem einhvers konar útgáfu á sömu hug-

39 Helgi Skúli Kjartansson. Tölvupóstur til Hauks Þorgeirssonar, 15. desember 2010.

myndum og birtast í Ólafs sögu Tryggvasonar þar sem skurðgoð Þorgerðar er flett klæðum, niðurlægt og dregið burtu og enn fremur þar sem tröllkona laumast í leik með mönnum en er sigruð og kemst undan við illan leik. Þessar frásögur eru um sigur kristninnar á heiðninni og það gæti líka verið upphaflega inntakið í Háu-Þóruleik.

HEIMILDIR

HANDRIT

Det Kongelige Bibliotek, Kaupmannahöfn
Thott 489 8vo IV

Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, Reykjavík
AM 738 4to

Den Arnemagnænske Samling, Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab, Københavns Universitet, Kaupmannahöfn
Rask 39

Landsbókasafn Íslands – Háskólabókasafn, Reykjavík
JS 42 4to JS 209 8vo
JS 582 4to Lbs 1070 8vo

FRÆÐIRIT

- Bremu-Njáls saga*. 1954. Einar Ól. Sveinsson gaf út. Íslenzk fornrit 12. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag.
- Chadwick, Nora K. 1950. „Þorgerðr Hölgabrúðr and the *trolla þing*: A note on sources.“ *The Early Cultures of North-West Europe*, ritstj. Cyril Fox og Bruce Dickins. Cambridge: Cambridge University Press, 397–417.
- Davidson, Hilda Ellis. 1999. *Saxo Grammaticus: The History of the Danes*. Cambridge: Brewer.
- Finnur Jónsson. 1920–1924. *Den oldnorske og oldislandske litteraturs historie I–III*. København: Gad.
- Fornaldarsögur Norðurlanda*. Bindi I. 1943. Guðni Jónsson og Bjarni Vilhjálmsson gáfu út. Reykjavík: Forní.
- Fróðlegt ljóðasafn*. 1856. Akureyri: Grímur Laxdal.
- Grágás. *Lagasafn íslenska þjóðveldisins*. 1992. Ritstj. Gunnar Karlsson, Kristján Sveinsson og Mörður Árnason. Reykjavík: Mál og menning.
- Gunnell, Terry. 1995. *The Origins of Drama in Scandinavia*. Cambridge: Brewer.

- Gunnell, Terry. 2007. „Masks and Mumming Traditions in the North Atlantic.“ *Masks and Mumming in the Nordic Area*. Ritstj. Terry Gunnell. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, 275–326.
- Halvorsen, E. F. 1976. „Þorgerðr Hølgabrúðr.“ *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. Bindi 20. Reykjavík: Ísafold, 382–384.
- Haukur Þorgeirsson. 2010. „Gullkársljóð og Hrafnagaldur. Framlag til sögu fornryðislags.“ *Gripla* 21: 299–334.
- Haukur Þorgeirsson. 2011. „Þóruhljóð og Háu-Þóruleikur.“ *Gripla* 22, bls. 211–227.
- Hreinn Benediktsson. 1972. *The First Grammatical Treatise*. Reykjavík: Háskóli Íslands.
- Jón Helgason. 1926. *Jón Ólafsson frá Grunnavík*. Safn Fræðafelagsins um Ísland og Íslendinga V. Kaupmannahöfn: Hið íslenska fræðafélag.
- Jón Ólafsson úr Grunnavík. 2023. *Ritgerð um leiki*. Guðrún Kvaran og Svavar Sigmundsson gáfu út. Sólveig Hrönn Hilmarsdóttir þýddi latínutexta. Reykjavík: Góðvinir Grunnavíkur-Jóns.
- Jómsvíkinga saga*. 2018. Þorleifur Hauksson og Marteinn Helgi Sigurðsson gáfu út. Íslenzk fornrit 33. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag.
- Jón Samsonarson. 1964. *Kvæði og dansleikir I*. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Males, Mikael. 2020. *The Poetic Genesis of Old Icelandic Literature*. Boston: De Gruyter.
- Matthías Þórðarson. 1931. „Þrjú bréf frá Sigurði Guðmundssyni málara til Jóns Sigurðssonar forseta, með athugasemdum og skýringum.“ *Árbók Hins íslenska fornleifafélags* 43: 92–100.
- Mjöll Snæsdóttir. 1990. „Andlitsmynd frá Stóruborg undir Eyjafjöllum.“ *Yrkja*, ritstj. Heimir Pálsson, Jónas Kristjánsson, Njörður P. Njarðvík og Sigríður Th. Erlendsdóttir. Reykjavík: Íðunn, 169–171.
- Ólafur Davíðsson. 1894. *Íslenzkir vikivakar og vikivakakvæði*. Kaupmannahöfn: Hið íslenska bókmentafélag.
- Ólafur Davíðsson. 1898–1903. *Íslenzkar þulur og þjóðkvæði*. Kaupmannahöfn: Hið íslenska bókmentafélag.
- Óláfs saga Tryggvasonar en mesta*. I, 1958; II, 1961; III, 2000. Ólafur Halldórsson gaf út. Editiones Arnarnæðæ A 1–3. Kaupmannahöfn: Reitzel.
- Saxo Grammaticus. 2005. *Gesta Danorum. Danmarkshistorien*. Bindi I. Útgefandi Karsten Friis-Jensen. Kaupmannahöfn: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab & Gads Forlag.
- Simek, Rudolf. 1993. *Dictionary of Northern Mythology*. Cambridge: Brewer.
- Skáldskaparmál*. 1998. Anthony Faulkes gaf út. London: Viking Society for Northern Research.
- Sólveig Hrönn Hilmarsdóttir. Sjá Jón Ólafsson úr Grunnavík.
- Storm, Gustav. 1885. „Om Thorgerd Hölgebrud.“ *Arkiv for nordisk filologi* 2: 124–135.
- Sveinn Einarsson. 1991. *Íslensk leiklist 1*. Reykjavík: Menningarsjóður.
- Þórdís Edda Jóhannesdóttir. 2020. „A Normal Relationship? Jarl Hákon and Þorgerðr Hølgabrúðr in Icelandic Literary Context.“ *Paranormal Encounters in Iceland, 1150–1400*. Ritstj. Ármann Jakobsson og Miriam Mayburd. Boston: De Gruyter, 295–310.

ÁGRIP

Háa-Þóra og Þorgerður Hölgabrúður

Efnisorð: Þorgerður Hölgabrúður, sagnakvæði, grímur, leikir, tröll, kristnitaka

Elsta heimild sem vísar til Háu-Þóruleiks er frá lokum 17. aldar. Leiknum er síðan lýst í nokkrum smáatriðum í ritgerðinni Niðurraðan sem rituð var á 18. öld. Þar kemur fram að Háa-Þóra er gerð með því að faldur og traf er sett á staur og kvenhempa og svunta að auki. Þetta gervi er kallað goð í ritgerðinni en það orð er annars aðeins notað um heiðin goðmöggn og líkneski þeirra. Í Háu-Þóruleik fer maður undir kvenhempuna í gervinu og heldur á staurnum. Hann læðist inn í gleðskapinn með staurinn flatan en tekur síðan til við að ærslast. Háa-Þóra gerir „óskunda so liggur við meiðsli“ og sækir mest að dansmanninum. Að lokum sefast hún og snáfar burtu með reiðann milli fóta sér.

Í íslenskum miðaldabókmenntum má finna gyðju eða tröll sem á sitt hvað sameiginlegt með Háu-Þóru, það er að segja Þorgerði Hölgabrúði. a) Í Fyrstu málfræðiritgerðinni og Njáls sögu er tiltekið að Þorgerður sé há. b) Í Danasögu Saxa kemur fyrir Thora sem virðist vera annað nafn á Þorgerði. c) Í Njáls sögu er lýst líkneski af Þorgerði sem hefur fald. d) Ólafs saga Tryggvasonar hin mesta segir frá kvenkyns trölli sem slæst leynilega í leik konungsmanna. Hún veldur meiðslum þar til einn maður, væntanlega konungurinn sjálfur, sigrar hana og hún neyðist til að draga sig í hlé. Þetta tröll segist hafa átt vingott við Hákon jarl og þegið af honum gjafir – af því má ráða að þetta sé Þorgerður Hölgabrúður. Háu-Þóruleikur gæti byggst á svipaðri hugmynd og þessi kafli í sögunni og verið eins konar endursköpun á því að heiðin vættur sé knésett.

Á 17. öld voru Þóruljóð skráð úr munnlegri geymd en það er sagnakvæði undir fornyrðislagi. Þóran í kvæðinu virðist vera sama persónan og Háa-Þóra í leiknum. Í kvæðinu er Þóra há og ógnvekjandi kona sem birtist í jólaveislu hjá höfðingjanum Þorkeli. Þorkell vísar Þóru í öndvegi og gefur henni höfuðbúnað og skikkju. Við lok kvæðisins gefur Þóra Þorkeli segl sem hún hefur ofið og segir honum að það muni færa honum hamingju þegar hann siglir til orrustu. Þessi frásögn minnir á sambandið milli Hákonar jarls og Þorgerðar Hölgabrúðar í Jómsvíkinga sögu. Hákon veitir Þorgerði gjafir, jafnvel mannfórnir, og Þorgerður launar honum með því að stjórna veðri og vindum í þágu Hákonar í Jómsvíkingabardaga.

SUMMARY

Háa-Þóra and Þorgerður Hölgabrúður

Keywords: Þorgerður Hölgabrúður, Eddic fairy tales, masks, games, trolls, Christianization

The Icelandic game of Háa-Þóra (Tall Þóra) is alluded to in a late seventeenth-century source, and a reasonably detailed description of it survives in the eighteenth-century *Niðurráðan*. A man is dressed up to represent an immensely tall woman, carrying a pole with a woman's headdress and scarf. This "Tall Þóra" is referred to as a *goð* in *Niðurráðan*, a word which refers to pagan gods and idols of pagan gods. Þóra joins the party of revellers as quietly as possible, but once she is in position, a great ruckus ensues as Þóra attacks the guests and in particular the lead singer. Eventually Þóra retreats from the party with her clothes in disarray.

Medieval Icelandic sources record a goddess or ogress with similarities to Háa-Þóra, namely Þorgerður Hölgabrúður. (a) She is noted for her tallness in the First Grammatical Treatise and in *Njáls saga*. (b) In the *Gesta Danorum* she is seemingly referred to as Thora. (c) *Njáls saga* mentions an idol of Þorgerður having a headdress. (d) *The Great Saga of Óláfr Tryggvason* tells of a female troll who surreptitiously enters a game played by the king's men. She behaves violently until she is eventually defeated and forced to retreat by an unnamed man, presumably the king himself. This female troll introduces herself as a friend of Hákon jarl and a recipient of his gifts – she is presumably Þorgerður Hölgabrúður. The game of Háa-Þóra might be based on an idea similar to this scene in the saga, as a re-enactment of the defeat of a pagan spirit.

A poem in Eddic metre, Þóruljóð, was recorded from oral tradition in the seventeenth century. The Þóra of the poem seems to be the same character as the Háa-Þóra of the game. In the poem, Þóra is a tall and frightening woman who arrives at a Yule feast at the farm of a chieftain, Þorkell. Þorkell welcomes Þóra to his high seat and provides her with a headdress and a cloak. Eventually, Þóra gives Þorkell a sail that she has created and tells him that it will bring him good fortune ("hamingja") as he sails into battle. This story is reminiscent of the relationship between Hákon jarl and Þorgerður Hölgabrúður as described in *Jómsvíkinga saga*. Hákon gives Þorgerður gifts, including a human sacrifice, and Þorgerður rewards him by intervening in his favour during a sea battle where she controls the wind.

The similarities between Háa-Þóra, Þóra of Þóruljóð and Þorgerður Hölgabrúður are enough to suggest that the three figures have a common origin.

Haukur Þorgeirsson

rannsóknarprófessor

Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, Háskóla Íslands

Eddu við Arngrímsgötu

IS-107 Reykjavík

haukur.thorgeirsson@arnastofnun.is

